

**O'ZBEK TILI PAREMIOLOGIYASI VA FRAZELOGIYASIDA FITONIMIK
METAFORALAR (OLAM LISONIY MANZARASI MISOLIDA)****Ruzimurodova Sitora Nurmamat qizi**

Qarshi davlat universiteti magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20157148>

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek xalq maqollari va iboralarini tarkibida ishtirok etgan fitonimik metaforalarning lisoniy-kognitiv va madaniy tabiatini o'rganishga bag'ishlangan.

Tadqiqotda tabiatdagi o'simliklar (yantoq, chinor, mevali daraxt, g'uncha, tikan) nomlari inson xarakteri, axloqiy qadriyatlarini (kamtarlik, kibr, oqibat) va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni baholashda asosiy kognitiv qolip vazifasini o'tashi ko'rsatib berilgan. Leksik-semantik va madaniy tahlillar orqali fitonimlar o'zbek lisoniy shaxsining ijtimoiy-axloqiy mezonlarini o'lchovchi muhim antropotsentrik vosita ekanligi ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: paremiologiya, frazeologiya, fitonim, konseptual metafora, olam lisoniy manzarasi, kognitiv qolip, milliy mentalitet.

**PHYTONYMIC METAPHORS IN UZBEK PAREMIOLOGY AND PHRASEOLOGY (A
CASE STUDY OF THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD)**

Abstract. This article is devoted to the study of the linguo-cognitive and cultural nature of phytonymic metaphors present in Uzbek folk proverbs and idioms. The research demonstrates how the names of plants in nature (camelthorn, plane tree, fruit tree, bud, thorn) serve as a primary cognitive template in evaluating human character, moral values (humility, pride, solidarity), and social relations within society. Through lexical-semantic and cultural analyses, it is scientifically substantiated that phytonyms act as an important anthropocentric tool for measuring the socio-moral criteria of the Uzbek linguistic personality.

Keywords: paremiology, phraseology, phytonym, conceptual metaphor, linguistic picture of the world, cognitive template, national mentality.

Jahon tilshunosligida insonni o'rab turgan obyektiv borliq til orqali qanday idrok etilishi va saqlanishi "olam lisoniy manzarasi" degan yirik konsept ostida o'rganiladi. O'zbek xalqining olam lisoniy manzarasida tabiat, xususan, nabotot olami alohida va o'ta markaziy o'rin tutadi.

Xalq ming yillar davomida insonning xarakteri, jamiyatdagi ziddiyatlar, axloqiy va ijtimoiy qadriyatlarini bevosita ifodalashdan ko'ra, ularni tabiatdagi o'simliklar anatomiyasi va fiziologiyasiga o'xshatishni (qiyoslashni) afzal bilgan. Natijada, o'zbek tilining boy paremiologik (maqol va matallar) hamda frazeologik (iboralar) fondida yuzlab fitonimik metaforalar tizimi shakllangan bo'lib, ular bugungi kunda milliy mentalitetning eng kuchli kognitiv qoliplari vazifasini o'tab kelmoqda.

Fitonimik metaforalarning asosiy xususiyati shundaki, ularda jonsiz botanik obyekt insoniylashtiriladi (personifikatsiya) va jamiyat a'zolari uchun o'ziga xos tarbiyaviy tarozi rolini bajaradi. O'zbek xalq iboralarida "daraxt" va uning qismlari (ildiz, shox, barg, meva) asosan inson umri, oila va shajara tushunchalarini konseptualizatsiya qiladi. "Ildizi chuqur" iborasi shaxsning yoki an'ananing jamiyatdagi mustahkamligini, "ildiziga bolta urmoq" iborasi esa kishining tayanchini, yashash manbaini yo'q qilishdek fojiani ifodalaydi. Daraxt barglarining sarg'ayib to'kilishi antropotsentrik tafakkurda o'lim yoki umidlarning so'nishi bilan bog'lanadi ("Umri xazon bo'ldi", "Guli so'ldi"). Bu orqali inson umrining xronologik silsilasi tabiatning to'rt faslidagi nabotot holatiga kognitiv ko'chiriladi.

Axloqiy va ijtimoiy baholash maydonida (aksiologiyada) ijobiy qadriyatlar – mevali daraxtlar va gullar vositasida, salbiy qusurlar esa cho‘l va yovvoyi tikanak o‘simliklar vositasida lisoniy ifodasini topgan. O‘zbek paremiologiyasida insonning jamiyatga keltiradigan foydasi va kamtarligi "meva" va "hosil" konseptlariga tayanadi. "Mevasi ko‘p daraxtning shoxi egik bo‘lur" maqoli kishining ilmi yoki boyligi oshgani sari uning tabiati shunchalik xokisor, andishali bo‘lishi kerakligini uqtiradi. Bu yerda kibr va manmanlik kabi illatlar mevasiz, qaqqayib turadigan terak yoxud quruq shoxga avtomatik tarzda qarama-qarshi qo‘yiladi. Yana bir purhikmat "Mevasiz daraxtga tosh otmaslar" maqoli orqali xalq jamiyatdagi ijtimoiy bosim mexanizmini – faqat iqtidorli, obro‘li (mevali) insonlargagina atrofdekilar tomonidan ko‘proq hasad qilinishi va tanqidlar (tosh) yog‘ilishini tabiat qonuniyati orqali mantiqan asoslab beradi.

Salbiy xulq-atvor egalari haqida so‘z ketganda, tilda "tikan", "yantoq", "shuvoq" atamaları faollashadi. Inson tilining yoki munosabatining boshqalarga yetkazadigan ruhiy ozori "Tiliga tikan kirmaslik", "Tikanli gap" kabi iboralarda moddiylashadi. Jamiyat o‘rin topmagan, foydasiz, biroq kibrli va asilzoda bo‘lmagan kimsalarga nisbatan yaratilgan "Yantoqning yog‘i yo‘q, yomonning ori", yoki "Poyasi yo‘q shuvoqsan, bo‘yingga nima keraksan" kabi paremiologik birliklar beqiyos ekspressiv bo‘yoqqa ega. Ushbu matnlarda "yantoq" o‘zining cho‘l o‘simligi ekanligi qolib, quruq, hissiz va tarbiyasiz inson qiyofasini oladi.

Paremiologiyada "Olma pish, og‘zimga tush" (dangasalik ramzi), "Qovunning yaxshisini chiyabo‘ri yeydi" (adolatsizlik paradoksi), "Bug‘doy noning bo‘lmasin, bug‘doy so‘zing bo‘lsin" (shirinso‘zlikning moddiy boylikdan ustunligi) kabi yuzlab birliklar fitonimlarning o‘zbek lisoniy tafakkurida naqadar universal o‘lchov asbobi ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib ta‘kidlash joizki, o‘zbek tili paremiologiyasi va frazeologiyasida fitonimlar shunchaki lisoniy ziynat emas. Ular xalqning ko‘p asrlik didaktik, falsafiy va hayotiy tajribalarini o‘zida qat‘iy lisoniy qolipda jamlagan, yosh avlodni insoniylikka tarbiyalashda qo‘llaniladigan eng mukammal va ta‘sirchan konseptual metaforalar tizimidir. Tilimizdagi nabotot atamalarisiz o‘zbek xalqining milliy mentalitetini to‘laqonli tasavvur qilish mutlaqo imkonsizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. – 135 b.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
3. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... – T.: Akademiya, 2012. – 256 b.
4. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. – T.: Universitet, 2019. – 254 b.
5. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – T.: Fan, 2013. – 136 b.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. 1-5 jildlar / Tahrir hay‘ati: T. Mirzayev va boshq. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
7. Sharifian F. Cultural Conceptualisations and Language: Theoretical Framework and Applications. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2011. – 238 p.
8. Underhill J.W. Ethnolinguistics and Cultural Concepts. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 254 p.